

ramlar ve helâller, aile hayatı, siyasî hayat, çalışma hayatı, hukukî ve ticarî hayat, sosyal hayat ve İslâm ahlâkî ana başlıklarını içermekte olup alanında önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Temel dinî bilgileri içeren ilmihaller yanında akaid, ibadet, insanlar arası münasebet gibi konulardan yalnız birini veya sadece bir mezhebin, bir tarikatın esaslarını yahut bir zümreyi ilgilendiren bilgileri ihtiva eden özel ilmihaller de yazılmıştır. Selâmi Ali Efendi'nin *Tarikat İlmihali* (İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. 1081), Mehmed Zihni Efendi'nin *Hanımlar İlmihali* (İstanbul 1321), Ahmed Cûdî'nin *Yeni İlmihal-Akaid Dersleri* (İstanbul 1328), Hüseyin Hıfzî'nin *Kızlara Küçük İlmihal* (İstanbul 1329), Abdürrahim Hüyî'nin *İmâmiyye İlmihali* (İstanbul 1341), Uryânîzâde Ali Vâhid'in *Asker İlmihali* (İstanbul 1332, 1334; Ankara 1927, genişletilmiş 2. bs., İstanbul 1927), Ahmet Hamdi Akseki'nin *Askerî Din Kitabı* (Ankara 1924, 1944), Muallim Cevdet'in *Askerî Din Dersleri* (İstanbul 1928), Cemal Öğüt'ün *Kadın İlmihali* (İstanbul 1947), Uryânîzâde Ali Vâhid'in *Köy Hocası* (Ankara 1965), Haydar Kaya'nın *Bektaşî İlmihali* (İstanbul 1976) ve Halil Gönenç'in *Büyük Şafii İlmihali* (İstanbul 1986) bunların örnekleri arasında yer alır. İlmihaller konularına göre tasnif edildiği gibi hacimleri dikkate alınarak ansiklopedik, mufassal, muhtasar ilmihal ve cep ilmihali tarzında da gruplandırılır. Ayrıca manzum olarak yazılan ilmihaller de vardır. Birgivi'nin *Vasiyetnâme*'sinin iki ayrı yazar tarafından nazma çekilmiş nüshaları (M. Duman, s. 12), Manastırlı Mehmed Rifat'ın *Manzum İlmihal*'i ile (Selim Ağa Ktp., Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 859) Ali Efendi'nin *Manzum İlmihal*'i (Selim Ağa Ktp., Kemankeş Emîr Hoca, nr. 681) bunlara örnek teşkil eder. Akaid ve ibadet konularını özetleyen "otuz iki farz", ahlâk ve görgü kuralları başta olmak üzere ilmihal bahislerini kısaca içeren "elli dört farz" adlı el kitapları da oldukça yaygındır.

İlmihallerin bir kısmı öncekilerin tekrarı mahiyetindedir. Bazılarında da din kuralları aşırı derecede katı gösterilmiş, asıl ilkelere ilâveler yapılarak din, yaşanması zor bir şekilde sokulmuştur. İlmihaller, yazıldıkları dönemin din anlayışını yansıtmaları ve dinî bilgilerin günlük hayata uygulanmasını temin edip din kültürünün toplumun çeşitli kesimlerine yayılmasını sağlamaları bakımından önem taşır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Mâce, "Muḳaddime", 17; Mâtürîdî, *Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber*, Haydarâbâd 1321, s. 6; Serahsî, *el-Mebsûṭ*, XXX, 260; Zernûcî, *Ta'limü'l-mûte'allim* (nşr. Mustafa Âşûr), Kahire 1986, s. 27-28; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1163, 1165; *Türkiye Maarif Tarihi*, I, 99; II, 384, 465; M. J. L. Young v.dğr., *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period*, Cambridge 1990, s. 146-148; Recep Cici, *Kuruluştan Fatih Devrinin Sonuna Kadar Osmanlılarda Fıkıh Çalışmaları* (doktora tezi, 1994), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 342-345; Günay Kut, "İlm-i Hal Kitaplarında Yeme-İçme ve Gelenek-Görenekle İlgili Malzeme", *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi: Gelenek, Görenek, İnançlar Sektörünün Bildirileri*, Ankara 1997, s. 291-302; Yurdağül Mehmedoğlu, *1838'den 1920'ye Örgün Eğitim'de Din Eğitimi-Öğretimi* (doktora tezi, 1998), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 38-58; Satı Bey, "İlmihal Nasıl Öğretilmelidir", *Tedrisât-ı İbtidâiyye Mecmuası*, sy. 7, İstanbul 1326, s. 10-12; A. Süleyman, "Mekteplerde Din", *SM*, VII/164 (1327), s. 129; S. M. Zwemer, "Two Moslem Catechisms", *MW*, XV (1925), s. 349-360; Yusuf Ziya Yörükân, "İslâm İlm-i Hâli", *AÜİFD*, sy. 1 (1952), s. 5-21; Ali Birinci, "Birgivi Risaalesi: İlk Dinî Kitap Niçin ve Nasıl Basıldı?", *TY*, sy. 112 (1996), s. 13-14; Cahit Baltacı, "Osmanlı Eğitim Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, II, 9-15; İsmail Kara, "İlmihal", *TDEA*, IV, 371-372.

HATİCE KELPETİN

İLMİYE (علمية)

Osmanlı Devleti'nde eğitim, yargı, fetva ve diyanet teşkilâtını oluşturan medrese menşeli ulemâ sınıfı.

Osmanlı devlet teşkilât ve teşrifatında seyfiye (askerî zümreler) ve kalemiye (bürokratlar) ile birlikte üç temel meslek grubundan biridir. Şeyhülislâm, nakîbüleşraf, kazasker, kadı, müderris gibi ulemâ topluluğunun ve bunların oluşturduğu kurumun genel addıdır. Daha geniş anlamda Osmanlı ilmiye sınıfı, klasik ve yerleşmiş İslâmî eğitim kurumu olan medresede usulüne uygun tahsilden sonra icâzetle mezun olup eğitim, hukuk, fetva, başlıca dinî hizmetler ve nihayet merkezî bürokrasinin kendi alanlarıyla ilgili önemli bazı makamlarını dolduran müslüman ve çoğunlukla da Türkler'den oluşan bir meslek grubudur. Bu meslek umumiyetle geleneğini, yetki ve imtiyazlarını iyi koruyan bir anlayışa sahip olmakla ve bazı belirleyici aşamalardan geçmekle varlığını yüzyıllar boyunca sürdürmüştür. Kuruluştan İstanbul'un fethine kadar uzanan bir buçuk asırlık dönem, ilmî hayatta başarılı gelişmelere rağmen henüz ilkelerin

tam olarak belirlenmediği ilk devreyi teşkil eder. Fetihten XVII. yüzyıl başlarına kadar devam eden sürede ise sağlam bir gelenek oluşmuş, kendine has nizamı, eğitim ve yargı alanında belirlenen dereceleri, yetki ve sorumlulukları ortaya konulmuştur. XVI. yüzyıldan itibaren ilmiye, seyfiye ve kalemiye mesleklerinin ayrı ayrı formasyonlar gerektiren dallar haline gelmesiyle ilmiye mensupları eğitim ve yargı alanlarını inhisarlarına almışlardır. Zamanla güç ve etki alanlarını derece derece kaybetmekle birlikte Osmanlı Devleti'nin yıkılışına, hatta Cumhuriyet'in ilk dönemine kadar geleneğini devam ettirebilmiştir.

Osmanlı ilim geleneğinde eski Orta Asya ilim ve kültür hayatının belli ölçüde etkisi muhakkak olmakla birlikte bunun unsurlarını açık olarak ortaya koymak oldukça zordur. İslâmî gelenek ve etki ise tarihî seyir içinde daha kolay takip edilebilmektedir. Bu etkiji biri yaklaşım, diğeri de uygulama olarak iki noktada değerlendirilmeye gerekir. Yaklaşım tarzı tamamıyla yerleşmiş geleneğin devamı olarak kendini gösterir ve Kur'an âyetleri ve hadislerde yer alan birçok övücü ve teşvik edici ifadelere dayanır. Uygulama ise tarihî seyir içinde ortaya çıkmıştır.

Osman Bey'in menkıbevi unsurlar taşıyan hayat ve saltanatında ilim alanındaki teşebbüsleri sağlıklı bir şekilde bilinmemektedir. İlk Osmanlı kronikleri onun ilme değer verdiği, çevresinde istişare ettiği bazı âlim ve şeyhlerin bulunduğunu ısrarla vurgular. Orhan Bey dönemindeki (1324-1360) ilim hayatını farklı kaynaklardan daha sağlıklı olarak takip etmek mümkündür. Bursa kadısı başkadı olmak üzere fethedilen yerleşim birimlerine kadılar tayin edilmiş, ilk medrese 1330'da İznik'te açılarak devrin tanınmış âlimi Dâvûd-i Kayserî müderrisliğine getirilmiştir. I. Murad (1360-1389) ve Yıldırım Bayezid (1389-1403) dönemlerinde yeni medreseler yapılmış, eğitim ve yargı alanlarında yeni kurumlar teşkil edilmiştir. 1362'de kazaskerlik kurulmuş, mahkemelerde bakılan davalardan belirli ücretlerin alınması kararlaştırılmıştır. Bu resmî gelişmelerin yanında asıl önemli olan, bu dönemde ilim hayatının sağlam bir temele oturması ve bir geleneğin şekillendiğidir. Bu dönemde âlimlerden faydalanma onlarla istişarelerde bulunmak, kadılık, kazaskerlik, vezirlik, vezîrâzamlık, defterdarlık, nişanlık gibi divanın ve bürokrasinin önemli makamlarına tayin etmek gibi birkaç şekilde olmuştur.

Bu dönemdeki ilim hayatını canlandıran en önemli faktörlerden biri çift yönlü işleyen seyahatlerdir. İlim tahsili ve tedrisi için seyahatin İslâm dünyasında çok köklü bir yeri ve geleneği bulunmaktadır. Osmanlı Beyliği'nde tahsilini belirli seviyeye getiren talebeler, hocalarının da tavsiyesiyle İslâm dünyasının o dönemlerde tanınmış ilim merkezleri olan Kahire, Semerkant, Buhara, Mâverâünnehir, Bağdat ve Şam gibi merkezlerine giderek öğrenimlerini tamamlarlardı. Hangi şehrin hangi sahalarda meşhur olduğu, buradaki ilim mahfilleri, daha önce gidip dönenler ve oralardan gelen misafir hocalar tarafından bilinir ve öğrenciyeye tavsiye edilirdi. Diğer bir hareketliliği ise dışarıdan gelen ulemâ meydana getiriyordu. İlk Osmanlı padişahlarının davetleri ile meşhur ilim merkezlerinden bilginler Osmanlı ülkesine misafir hoca olarak geliyorlardı. Bunların içinde tamamen yerleşenler, kısa veya uzun vadeli kalanlar olurdu. Nitekim kuruluş dönemi Osmanlı medreselerindeki âlimlerin Arabî, Acemlî, Tûsî, Semerkandî gibi nisbeleri bu keyfiyeti açıkça gösterir. II. Murad devrinin (1421-1451) bu açıdan çok farklı bir özelliği vardır. Bu dönem şeyhülislâmlığın teşkili (828/1425), Edirne, Bursa ve diğer şehirlerde büyük medreselerin kurulması yanında ilmî ve tasavvufî akımların hayli geliştiği, âdetâ büyük fetih için kültür hazırlığının yapıldığı bir devir olmuştur. Bu yıllarda pek çok âlim Osmanlı ülkesine gelmiştir. Sa'deddin et-Teftâzânî, Seyyid Şerîf el-Cürcânî gibi üstatlardan yetişen bu âlimler geldikleri muhitlerdeki ilim ve fikir akımları, felsefî tartışmaları Osmanlı diyarına getirmişler ve hayli canlı bir ilmî ortamın oluşmasını sağlamışlardır. Bu tür seyahatler İstanbul'un fethinden sonra azalmış, XVI. yüzyıldan itibaren de iyice seyrekleşmiştir. Bu husus, Osmanlı ilim hayatındaki duraklamanın sebeplerinden biri olarak gösterilmektedir. Bunun devletin sınırlarının genişlemesine paralel bir seyir takip etmiş olması meselenin bu kadar basite indirgenmemesi gerektiğini gösterir.

Fâtihten Sultan Mehmed'in saltanatı sırasında (1451-1481) sadece teşkilât açısından değil anlayış ve yaklaşım bakımından da önemli gelişmeler olmuştur. Teşkilât ve teşrifat kanunnâmesinde ilmiye sınıfıyla ilgili hükümlere de geniş yer verilmiştir. Ayrıca mesleklerde ilmiye, seyfiye ve kalemiye şeklinde açık bir ayrılma söz konusu olmuş, bu mesleklerle intisap edecek gençlerin tahsilleri, formasyon ve ka-

riyerleri ve hizmet edecekleri alanlar tedricen belirlemeye başlamış, bu durum git-tikçe gelişme göstererek Kanûnî Sultan Süleyman devrinde (1520-1566) teşkilât ve fizikî imkânlar açısından en yüksek seviyesine ulaşmıştır.

Osmanlı Devleti'nde çeşitli imtiyazlara sahip olan yönetici zümre arasında yer alan ilmiye erbabı bu sınıf içerisinde en geniş imtiyazlarla taltif edilmiştir. Bunları vergilerde ve cezalarda ayrıcalıkla çocuklarına tanınan imtiyazlar şeklinde birkaç noktada toplamak mümkündür. Bütün askerî sınıfa bazı vergilerden muafiyet tanınmış olmakla birlikte ilmiye sınıfı için bu muafiyetin sınırı çok daha geniş tutulmuştur. Diğer taraftan askerî sınıfın ehl-i örf kesimini oluşturan kapıkulu ve diğerlerine idam dahil her türlü ceza verilirken "ehl-i şer" olarak tanımlanan ilmiye mensuplarına verilen en ağır ceza görevden azil veya sürgüne gönderilmedir; idam cezaları ise çok nâdirdir.

İlmiye mesleğinde netice itibarıyla bozulmaya sebep olan bir uygulama ulemâ çocuklarına tanınan imtiyazlardır. Başlangıçta ilmiye mesleğine rağbeti arttırmak, daha önce İslâm dünyasında pek çok verimli örnekleri görülen ilmiye aileleri ve aristokrasisini oluşturmak için ilk defa Molla Fenârî ailesine II. Murad tarafından tanınan, daha sonra bütün ilmiye ailelerine ve hatta ulemâ çocuklarına teşmil edilen bu imtiyaz zamanla türlü olumsuzluklara yol açmıştır. Uygulamaya yansayan bu ayrıcalıkların dışında belki en önemli olanı bu zümrenin toplumda sahip olduğu yüksek itibardır.

II. Murad'ın Molla Fenârî evlâdına bahşettiği ilk imtiyaza göre Molla Fenârî oğulları ve torunları müderrisliğe 40 akçe ile tayin edilirdi. Daha sonra bu ayrıcalıkların kapsamı genişletilerek diğer ilmiye ailelerine de verilmiştir. Genel bir değerlendirme yapılırsa mesleğin babadan oğula intikali ve ailelerin teşekkülü olumlu ve olumsuz yönleri olan bir uygulamadır. Akademik hayata girecek kimsenin daha çocuk yaşından itibaren ilim ortamında büyümesi, birçok meseleyi basısından ve onun dostlarından öğrenmesi ve bilhassa kitap temininin maddî-mânevî güçlükler arzettiği o dönemlerde miras yoluyla buna sahip olması meslekî açıdan olumlu bir gelişmedir. Ancak sırf âlim çocuğu (mevâlîzâde) olduğu için imtiyaz tanınması pek uygun olmamıştır. Babasının mesleğini seçen bir gencin sahip olduğu imkânlar sayesinde babasını geç-

mesi ve mesleği bir adım daha ileriye götürmesi beklenirken tanınan imtiyazlarla (mevâlîzâde kanunu) çalışmadan ve hak etmeden yükselmesi mesleği geriletmiş ve bozmuştur.

Değişik dönemlerde en güçlü devirlerini yaşayan yirmi civarında aile belli başlı ilmiye makamlarını kolayca elde etmiş, ayrıca ilmiye aileleri arasındaki evlilikler ailelerin güç ve nüfuzunu bir kat daha arttırmıştır. Bu ağın dışından mesleğe girmek isteyen kimselerin önünde aşılması gereken büyük engeller bulunmaktaydı. Söz konusu ailelerin en belli başlılarını Çandarlılar, Fenârîzâdeler, Çivîzâdeler, Ebüssüûdzâdeler, Müeyyedzâdeler, Taşköprülüzâdeler, Bostanzâdeler, Hoca Sâdeddinzâdeler, Kınalızâdeler, Zekeriyâzâdeler, Paşmakçızâdeler, Dürrîzâdeler, Arabzâdeler, Feyzullahzâdeler, Ebûishakzâdeler, İvazpaşazâdeler'in oluşturduğu bu ilmiye ailelerinin bazıları devletin yıkılışına kadar faal görevlerde bulunmuştur. Bu ailelere mensup olanların dışında ilmiye mesleğinde ilerlemek için "mülâzemet" denilen bir sistemden geçmek gerekiyordu. Bu sistem iki şekilde uygulanmaktaydı. Birincisi, medreseden mezuniyetten sonra müderrislik veya kadılık görevine tayin edilinceye kadar geçen staj dönemini, ikincisi de belirli süre müderrislik veya kadılık yapmış olan ilmiye ricâlinin yeniden bu görevlere tayin edilinceye kadarki bekleme devresini ifade etmekteydi. Başlangıçta medrese mezu-nu az olduğundan adayların beklemeleri söz konusu değildi. Mezun sayısı ihtiyaçtan fazla olarak artınca yığılmalar olmuş, bu ise bir süre beklemeyi ve bu arada stajı gerektirmiştir. Böylece mülâzemet sistemine özellikle XVI. yüzyıldan itibaren ihtiyaç duyulmuştur. Mülâzemet sistemiyle ilgili kurallar eskiden beri mevcut olmakla birlikte aday sayısının azlığı sebebiyle titizlikle uygulanmasına lüzum görülmemişken 1540'larda medrese mezunlarının izdihamı ve şikâyetleri üzerine Kanûnî Sultan Süleyman'ın fermanı ile Ebüssüûd Efendi temel prensipleri belirleyerek mülâzemeti düzene koymuştur.

Teşkilât. Osmanlı ilmiye mesleğinin önemi ve gücü büyük ölçüde ülke çapındaki muazzam teşkilâtından gelmektedir. Bu binlerce mensubu bulunan teşkilâtın başlıca üç bölgede faaliyet gösterdiği ve tekel oluşturduğu görülmektedir. Bunlar Anadolu, Rumeli ve Arabistan'da kendine has hiyerarşi içerisinde eğitim, yargı ve dinî hizmetlerdir.

İlmiye mesleğine girme medrese eğitimiyle başladılar. İznik Medresesi'nin kurulmasından itibaren vakıf sistemi ve devletin teşvik siyasetiyle kısa sürede bütün Osmanlı ülkesine yayılan medrese ağı, XV. yüzyıl ortalarında Fâtih Sultan Mehmed'in inşa ettirdiği Sahn-ı Semân medreseleri (yapılışı 1463-1471) ve daha sonra Kanûnî Sultan Süleyman'ın inşa ettirdiği Süleymaniye medreseleriyle (yapılışı 1550-1557) zirveye ulaşmıştır. Türk ilim hayatında iki dönüm noktasını teşkil eden bu iki kurum fizikî görünüşleri, sahip oldukları maddî imkânlar ve nihayet eğitim programlarının zenginliği ve kütüphaneleriyle en üst seviyeyi temsil etmiştir. Osmanlı medreselerinde çeşitli ölçülere göre belirlenen dereceler, okutulan derslerin türleri ve seviyeleri, bu derslerin ele alınış metotları ve tarihî seyir Türk eğitim tarihinin en önemli konularıdır. Osmanlı kaynaklarında eğitimin seviye ve derecesi okunan derslere, müderrise ödenen ücrete ve nihayet XVII. yüzyıldan itibaren yaygın olarak kullanılmaya başlanan on iki dereceye göre olmak üzere başlıca üç şekilde ifade edilmektedir. Bu üç ayrı değerlendirmede tarihî sürecin önemli olduğu anlaşılmaktadır. Süleymaniye medreselerinin Türk ilim hayatına çok zengin hoca ve talebe kapasitesi ve geniş malî imkânlarla katılmasından sonra dereceler yeniden oluşmaya ve artmaya başlamıştır. XVII. yüzyıldan itibaren kaynaklarda sıkça rastlanan on iki dereceli kademelendirme devletin sonuna kadar devam etmiştir. Talebenin bir dereceden diğerine geçiş süresi ve usulü, üzerinde en çok durulan konulardır. Zaman zaman çıkarılan kanunnâmelerle prensipler teyit edilir, bunlara uymayan müderris ve talebe cezalandırılırdı.

Ulemânın bir diğer görev alanı yargı idi. Osmanlı Devleti'nde daha beylik döneminden itibaren fethedilen yerlere birer kadı tayin edilerek adaletin tecellisi sağlanmıştı. Osmanlı fetih geleneğinde bu usul yerleşerek bir yerin fethinin ve Osmanlı idaresine kesin olarak girmesinin kadı ve subaşı gibi görevlilerin tayiniyle tamamlandığı görülmektedir. Osmanlı Devleti, diğer kurumlarında olduğu gibi kazâ teşkilâtında da kendisinden önceki İslâm ve Türk devletlerinden geniş ölçüde yararlanmış olmakla birlikte zamanla bu konuda kendine has bir sistem meydana getirmiş, çıkarılan ferman ve kanunnâmelerle de düzenlemeler yapılmıştır. Osmanlı kazâ teşkilâtı Rumeli, Anadolu ve Mısır olmak üzere üç bölgeye ayrılmaktaydı.

Rumeli'deki teşkilât ve kadılar Rumeli kazaskerinin, Anadolu ve Mısır'daki teşkilât ve kadılar Anadolu kazaskerinin idaresi altında bulunuyordu. Bu taksimat kazaskerliğin taşra teşkilâtını oluşturmaktaydı. Kadılar kazalarının oldukça yoğun ve sorumluluğu bulunan işlerini doğrudan kendilerine bağlı veya dolaylı olarak kendilerine karşı sorumlu olan çok sayıda personelle yürütmekteydi. Doğrudan bağlı olan personel arasında nâib, kassâm, muhtesib, mimar, kâtip, muhızır (adlî polis), tercüman (farklı etnik unsurların olduğu bölgelerde), imam, papaz, haham (mahalle seviyesinde adlî ve hukukî faaliyetlerinde) ve diğer hizmetleri gören personel sayılabilir. Bu görevlilerden her birinin sayısı kazanın büyüklüğüne ve iş hacmine göre birden fazla olabildi. Kadılıklar küçük kaza kadılıkları ile büyük kazalar, sancak ve eyalet kadılıkları olarak iki gruba ayrılıyordu. İkinci grupta yer alan sancak ve eyaletlerin kadılıkları genellikle mevleviyet seviyesindeydi. Böylece mevleviyet, büyük kadılıklarla yüksek medreselerin müderrisliklerine denilmektedir. Fâtih Kanunnâmesi'nde Sahn mollaları, dâhil ve hâriç müderrisleri mevleviyet seviyesinde gösterilmektedir. Süleymaniye medreselerinin inşasından sonra müsile-i Süleymâniyye ve onun üzerindeki müderrislikler mevleviyet seviyesinde düşülmüştür. Bu derecelendirme müderrislikten kadılığa yatay geçişlerde önem arz etmektedir. Mevleviyetler aşağıdan yukarıya doğru devriye, mahreç, bilâd-ı hamse, Haremeyn olarak derecelere ayrılıyordu. Bundan sonra taht kadılığı (İstanbul kadılığı) ve nihayet kazaskerlik gelmekteydi. XVII. yüzyıldan itibaren iyice belirgin duruma gelen bu uygulama imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir.

XVII. yüzyıldan itibaren giderek bütün ilmiye tayinleri şeyhülislâmîliğe geçti ve bu tayinlerde yerleşmiş bir prosedür meydana geldi. Buna göre şeyhülislâm, tayini yapılacak ilmiye mensubunun arzuhalini "işâret-i aliyye" veya sadece "işâret" denilen teklif yazısı ile sadârete sunardı. Genellikle "... tevcih olunmak mercûdur" şeklindeki bu teklifini ilmiye mensubunun arzuhaline üzerine yazdığı gibi bir teklif yazısı şeklinde re'sen sadârete göndermesi de mümkündü. Sadrazam bunu bir telhisle padişaha arz ederek hatt-ı hümayunu aldıktan sonra, "İşâretleri mücibince tevcih olunmak bâ-hatt-ı hümayun buyruldu" tarzındaki buyruhdusunu yazarak evrakı gereğinin yapılması için meşi-

hata gönderirdi. Böylece ilmiye mensubunun arzuhaline için şeyhülislâm işareti, sadrazamın telhisi, padişahın hatt-ı hümayunu, sadrazamın buyruhdusu, evrakın meşihata muamele için iadesi şeklinde bir prosedür takip edilmekteydi.

Üst seviyedeki ilmiye ricâli olarak XVI. yüzyıl sonlarına kadar ilmiyenin bütünüyle yönetimi, denetimi ve problemlerinden sorumlu olan kazaskerler, II. Murad döneminde kurulduktan sonra devamlı gelişen ve gücü artan, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren kazaskerlerin önüne geçerek ilmiyenin başı olan şeyhülislâmlar, şehzadelere hocalık yapıp daha sonra şehzade padişah olunca protokolda çok yüksek bir konuma sahip olan padişah hocaları, Hz. Peygamber soyundan gelen seyyid ve şeriflerin başı ve her türlü meseleleriyle meşgul olan nakîbüleşraflar, ayrıca hekimbaşı, müneccimbaşı ve nihayet devlet ve halk katında çok itibarlı bir konuma sahip olan tanınmış tarikat şeyhleri Osmanlı ilmiye ricâlinin devlet teşkilâtında ve toplumsal yapıda çok etkili üyeleriydi.

XVI. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı medreselerinin sayısının artması ve binlerce mezun vermesiyle yetişmiş aydın sayısına paralel mansıp artışı olmadığından bunları göreve tayinde sıkıntı çeken devlet başlıca üç çareye başvuruyordu. Birincisi pâye uygulaması idi. Belirli seviyelere gelmiş ilmiye ricâli fiilen göreve tayin edilemiyor, fakat o görevin ve mansıbın pâyesi tevcih ediliyordu. Böylece bir tek Mekke, Medine, Bursa, İstanbul kadısı fiilen görev yaparken onlarca kişiye bu mansıpların pâyesi veriliyordu. İkinci tedbir olarak mülâzemet uygulaması ile görevler belirli süreler için veriliyor, genellikle iki ile bir yıl arasında değişen bu memuriyetten sonra görevden alınıyor, bir başka aday tayin ediliyordu. Üçüncü çözüm olarak da gelişen ve büyüyen devlet teşkilâtına uygun yeni mansıplar ihdas ediliyordu.

Kuruluşundan XVI. yüzyıl sonlarına kadar ilmiye mesleği devamlı gelişme kaydetmiş, gerek medreselerde zamanla belirlenen, gerekse kadılık teşkilâtında Rumeli, Anadolu ve Mısır'da gelişen dereceler, birinden diğerine yatay geçiş vb. konularda doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'ne has bir sistem teşekkül etmiş, ancak bu gelişmeler birtakım olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Osmanlılar'da teşkilâta dair ilk eserlerden biri olan *Âsafnâme*'de Lutfî Paşa ulemâya çok az yer vermekte ve pek sitayişkâr

olmayan cümleler kullanmaktadır. Mesleğin içerisinden gelen, eserleriyle bu zümreye en büyük hizmeti yapan Taşköprizâde Ahmed Efendi, daha 1540'larda medresede ulemâ arasında ilâhiyat ve matematik ilimlerine karşı eski rağbetin kaybolduğunu ve genel olarak ilim seviyesinin düştüğünü ifade etmekte, nazarı ilimlere dair eserlerin artık okunmadığını, ulemânın basit el kitaplarıyla yetindiğini belirtmektedir. Yüzyılın ikinci yarısında ulemâya en ağır tenkitleri Gelibolulu Âlî Mustafa Efendi yapmıştır. Ona göre devletin ve milletin asıl unsurlarından biri olan ilim erbabı merasim ulemâsı haline gelmiş, eser telif etmekte başarısız olmuş, ilmiye mesleğine adam kayırma, himaye anlayışı yerleşmiş, kazaskerler mülâzemet usulünün uygulanmasında yolsuzluklar yapmışlar, müderrislikler ve kadılık rüşvetle verilmeye başlanmıştı. Âlî Mustafa, özellikle ilmiye ailelerine tanınan imtiyazın zararlarından söz etmektedir. Medreselerde ders yapılmadığını, birçok müderrisin vakıftan ücretini alıp ders vermediğini, esasen vermek istediği zaman da karşısında talebe bulamadığını belirtmektedir. Yine bu dönemde Selânikî Mustafa Efendi, ilmin ve ilim erbabının cemiyetteki önemli yerini belirttikten sonra dini ve hukuku temsil eden bu zümrenin haktan ve dürüstlükten ayrılması gerektiğini, bunların asıl görevinin toplumda iyiliği teşvik, kötülüklere engel olmak olduğu halde ihmal ve çekingenlik sebebiyle bu görevlerini yapmadıklarını, teşrifatta önde bulunmak kavgası yüzünden birçok önemli toplantıyı terkettiklerini anlatmakta, sık sık azledilmenin doğurduğu kararsızlık ve tedirginliği dile getirmektedir. XVI. yüzyıl sonlarında ilmiyeden Hasan Kâfî Akhisârî de kendi çağında ulemânın başarısızlığını ve toplumdaki görevini yapamadığını söyler; bunun sebebinin ise yönetici zümrenin ulemâya değer vermemesine ve sözünü dinlememesine bağlayarak farklı bir yaklaşım ortaya koyar. XVII. yüzyılda Koçî Bey, IV. Murad ve Sultan İbrâhim'e sunduğu iki teşkilât risâlesinde din ve devletin ilimle, ilmin de ulemâ ile ayakta duracağını, Osmanlı padişahlarının ulemâya daha önce hiçbir hükümdarın göstermediği itibarı gösterdiklerini, bunun ulemâ tarafından iyi değerlendirilemediğini belirtmiştir. Sık sık azillerin, rüşvet ve iltimasın bu mesleğe büyük zarar verdiğine, mülâzemetin yanlış uygulandığına temas etmiştir. Aynı yüzyılda Kâtib Çelebi de çeşitli vesilelerle Osmanlı medreselerinin ve genel ola-

rak ilim hayatının içine düştüğü buhrandan, bunun sebep ve çarelerinden bahsetmiştir. Bu konuda en sıhhatli yaklaşım onun değerlendirmeleridir. *Mizânü'l-hak fi ihtiyâri'l-ehak* adlı eserinde fikrî ve içtimâî konulara cesur ve isabetli bir tenkit zihniyetiyle yaklaşmakta, Osmanlı medreselerinin problemlerini çok iyi tahlil etmektedir. Ayrıca *Keşfü'z-zunûn*'da "ilmü'l-hikme" konusunu işlerken bu hususa temas etmekte, hikmet ve felsefe derslerinin medreselerden kaldırılmasından yakınmaktadır.

XVII. yüzyıla ait bir kısım anonim teşkilât tarihi eserlerinde ilmiyeye bazan kısa, bazan uzun pasajlar ayrılmış, genel değerlendirmeler yapılmıştır. Bunlardan *Kitâbü Mesâlihi'l-müslimîn ve menâ-fii'l-mü'minîn*'de ilmiye sınıfı arasında fakirliğin yaygınlaştığı, bu yüzden birçok âlimin kitaplarını satmak zorunda kalıp cehalete ve sefaletle düştüğü anlatılmakta, ulemâdan idarî ve bilhassa askerî alanlarda istifade edilmesi teklif edilmektedir.

İlmiye teşkilâtındaki islah çalışmaları biraz farklı bir yaklaşımla XVIII-XIX. yüzyıllarda da devam etmiştir. XVIII. yüzyıl başlarında III. Ahmed ve I. Mahmud ilmiyenin islahıyla ilgili muhtelif fermanlar çıkarmışlardır. Bunlar klasik türde XVI-XVII. yüzyıllarda temas edilen konuları ele almaktaydı. Asrın sonlarına doğru III. Selim islahat girişimlerinde ilmiyeye öncelik verdi. Kazasker Hamîdîzade'ye ve daha sonra Şeyhülislâm Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi'ye hitaben çıkardığı fermanlarda kadılık kurumundaki aksaklıklara ve alınması gerekeni tedbirlere temas edilmiştir. Bütün bu gayretler ve bakış açısının genellikle klasik anlayışın bir devamı olduğu görülmektedir. II. Mahmud'dan itibaren ilmiye sınıfına ve onların rollerine farklı bir gözle bakıldığı görülmektedir. 1826'da Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti kuruldu ve o zamana kadar ilmiyenin büyük ölçüde yararlandığı vakıf gelirleri tamamıyla devlet bütçesine alındı. Bundan, vakıf gelirleriyle idare edilen medrese ve dinî hizmetler büyük zarar gördü. Bu dönem, medreseler açısından kaynaklarının elinden alındığı, yenilenmesi ve gelişmesi için hiçbir ciddi teşebbüsün yapılmadığı, kendi haline terkedilerek alternatif eğitim kurumlarının, yani Batı usulü eğitiminin görüldüğü bir devir oldu. Bu tavır ve yaklaşım II. Mahmud'dan sonra Abdülmecid, Abdülaziz ve II. Abdülhamid devirlerinde de küçük bazı değişikliklerle devam etti.

II. Mahmud ve II. Abdülhamid giriştikleri önemli işlerde, uygulamalarının topluma mal edilmesi ve kamuoyu oluşturulmasında ilmiye ricâlinin ve bilhassa temayüz etmiş ulemâdan faydalanmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde genel olarak bilinen ve inanılan aksine birçok yenileşme hareketi ilmiye sınıfının öncülüğü, desteği veya en azından tasvibiyle olmuştur. Esasen bunun Osmanlı Devleti'nde köklü bir geleneği bulunmaktadır. Devlet teşkilâtına dair eser yazarlar, özellikle XVIII-XIX. yüzyıllarda islahat lâyihası verenler arasında her seviyeden çok sayıda ilmiye ricâlinin mevcut olduğu bilinmektedir. Bunlar arasında matbaanın gelmesine fetva veren Yenişehirli Abdullah Efendi, III. Selim'in islahat lâyihası talebine başta Târcık Abdullah Efendi olmak üzere en şümüllü raporları veren ilmiye ricâli ve nihayet II. Mahmud'un islahatını meşrû ve zarurî göstermek, bu konuda kamuoyu oluşturmak üzere Şeyhülislâm Kadızâde Mehmed Tâhir ve Yâsincizâde Abdülvehhâb efendiler, Rumeli Kazaskeri Sa-haflar Şeyhizâde Esad Efendi sayılabilir.

Osmanlı ilmiye sınıfının bilimsel ve temel nitelikli eser telifine yönelmediği bugün genel bir kanaat olarak kabul görmektedir. Ancak burada iki önemli faktör ileri sürülür. Bunlardan ilki, Osmanlı Devleti bir fetih ve gazâ devleti olarak ortaya çıktığından ulemânın sefer boyunca sultanın veya serdarın yanında onlara moral vermek, askere ve millete yaptığı mücadelenin kutsiyetini ve önemini anlatmak gibi bir misyon üstlenmesi, mücadelenin zeminini hazırlanması, dolayısıyla uzun ilmî çalışmaların ikinci planda ve kendi merak ve gayretleri çerçevesinde kalmasıdır. İkincisi, Osmanlı ilmiye ricâlinin meydana getirdiği eserlerin henüz ilmî bir incelenmesi yapılmadığından bunların gerçek mahiyet ve kıymetlerinin bilinmediği hususudur. Bunun yanı sıra daha fazla araştırılmış olan tarih ve edebiyat alanında Osmanlı ilmiye ricâlinin dikkat çekici eserler ortaya koyduğu bilinmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Lutfî Paşa, *Âsafnâme* (nşr. Mübahat Kütükoğlu, Prof.Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan içinde), İstanbul 1992, s. 16; *Süleymaniye Vakfiyesi* (nşr. Kemal Edib Kürkcüoğlu), Ankara 1962; Âlî Mustafa, *Künhü'l-ahbâr*, İÜ Ktp., TY, nr. 5959, vr. 85^v-90^v; a.mlf., *Nushatü's-selâtin* (nşr. A. Tietze, *Muştafâ 'Âli's Counsel for Sultans of 1581*), Wien 1979, I,174-179; a.mlf., *Mevâidü'n-nefâis fi kavâidi'l-mecâlis*, İstanbul 1956, s. 102-109; Selânikî, *Târih* (İpsirli), s. 479, 525, 679, 826-828; Atâî, *Zeyli Şekâik*, I-V, tür.yer.;

